

ОСОБЛИВОСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ СВОБОДИ ВІД САМОВИКРИТТЯ І ПРАВА НЕ СВІДЧИТИ ПРОТИ БЛИЗЬКИХ РОДИЧІВ ТА ЧЛЕНІВ СІМ'Ї І ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї і презумпція невинуватості є одними із основоположних засад кримінального судочинства у правовій державі. З огляду на це стаття присвячена комплексному дослідженню теоретичних і практичних положень сутності та співвідношення свободи від самовикриття і права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї і презумпції невинуватості у кримінальному процесі. Також розглянуто історичний розвиток, концептуальні підходи, особливості та значення вказаних засад як елементів права особи на справедливий суд.

Ключові слова: *свобода від самовикриття, близькі родичі, члени сім'ї, презумпція невинуватості, засада кримінального процесу, право на справедливий суд.*

Свобода от саморазоблачения и право не свидетельствовать против близких родственников и членов семьи и презумпция невиновности являются одними из основополагающих принципов уголовного судопроизводства в правовом государстве. Учитывая это, статья посвящена комплексному исследованию теоретических и практических положений сущности и соотношения свободы от саморазоблачения и права не свидетельствовать против близких родственников и членов семьи и презумпции невиновности в уголовном процессе. Также рассмотрено историческое развитие, концептуальные подходы, особенности и значение указанных принципов как элементов права человека на справедливый суд.

Ключевые слова: *свобода от саморазоблачения, близкие родственники, члены семьи, презумпция невиновности, принцип уголовного процесса, право на справедливый суд.*

Freedom from samovikritya and the right not to svidchiti About rodichiv and family members and the presumption of innocence is one of the fundamental principles of justice kriminalnoho in a legal state. With this in mind, this article is devoted to the examination of theoretical and practical Regulations essence and value of samovikritya freedom and the privilege against svidchiti About rodichiv and family members and the presumption of innocence in the Criminal Procedure. Also consider historical development, conceptual approach, Features and ambushes value is indicated as elements of the right to a fair trial.

Key words: *freedom from oneself, close relatives, family members, presumption of innocence principle of criminal proceedings, right to a fair trial.*

Вступ. Дослідженню свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї у доктринальних джерелах приділялося достатньо уваги, проте співвідношення зазначеної засади із презумпцією невинуватості потребує комплексного та детального дослідження.

Розробкою зазначеного питання займалися такі вчені, як В.Д. Адаменко, О.Д. Бойков, Є.О. Гада, Г.Ф. Горський, Ю.М. Грошевий, Г.Г. Доспулов, А.Ф. Коні, М.В. Костицький, В.В. Молдован, І.М. Панкевич, Г.І. Пічкальова, П.М. Рабінович, М.А. Селіванов, В.М. Тертишник, І.Я. Фойницький, Т.І. Фулей, В.П. Шибіко, М.Л. Якуб та інші.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження теоретичних та практичних положень співвідношення засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї і презумпції невинуватості в сучасній кримінально-процесуальній науці.

Результати дослідження. Законодавство України встановлює, що наша країна є демократичною правовою державою, а людина, її права та свободи є найвищою соціальною цінністю [1]. Саме за державою закріплені обов'язок визнавати та захищати права, свободи та законні інтереси осіб, що стали учасниками кримінального провадження. Із цією метою чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) у главі II зазначив низку засад кримінального провадження, які є фундаментальними, імперативними положеннями щодо законності та найсуттєвіших властивостей кримінального процесу, зумовлюючи їх значення як засобу захисту прав і свобод людини і громадянина.

У юридичній термінології «презумпція» означає припущення про визнання юридичного факту (обставини) достовірним, поки не буде доведено протилежне. Презумпції у праві здійснюють суттєвий вплив на суспільні відносини шляхом реалізації своїх функцій та завдань соціально-нормативного регулювання. Соціальне призначення презумпцій полягає у тому, що вони складаються історично або ж цілеспрямовано встановлюються. Вони спрямовують поведінку людей, вносять однаковість у регулювання суспільних відносин. У цій площині лежить питання про політичне значення презумпцій, що передбачає ставлення держави до людини [2, с. 316].

Як слушно зауважив В.Т. Нор, презумпція невинуватості за своєю правовою природою є гарантією права особи, щодо якої розпочато кримінальне переслідування, на визнання її невинуватою з боку держави в особі її публічних органів та посадових осіб до часу, коли вину її визнає суд своїм вироком, що набрав законної сили [3, с. 394].

Погоджуючись з основними критеріями визначення В.З. Лукашевича [4, с. 56], презумпція невинуватості – це об'єктивне юридичне положення, згідно з яким закон вважає обвинуваченого невинуватим у скоєнні кримінального правопорушення до набрання чинності обвинувальним вироком суду та яке вимагає від кожного суб'єкта кримінальної процесуальної діяльності вважати обвинуваченого невинуватим у скоєнні кримінального правопорушення, доки на основі всебічного та об'єктивного вивчення матеріалів кримінального провадження у цього суб'єкта не складеться впевненість у законності та обгрунтованості обвинувачення.

Певний ретроспективний підхід до розгляду інституту презумпції невинуватості дав змогу виявити деякі закономірності його розвитку і визначити перспективи вдосконалення. Безперечно, презумпція невинуватості має свою особливу багатовікову історію, елементи якої зародилися ще у давнину.

Перші правові норми, що поклали обов'язок доказування вини обвинуваченого на обвинувача, містяться у Законах Хаммурапі [5, с.14] та Законах Ману [5, с. 17–18], котрі регламентували питання тогочасного судочинства.

У Стародавніх Афінах не існувало спеціальних органів, які повинні були порушувати кримінальну справу і підтримувати обвинувачення у суді. Обвинувачення мало приватний характер, тобто порушити судову справу міг кожен повнолітній і дієздатний громадянин Афін. На позивача чи потерпілого покладалася обов'язок виклику на суд обвинуваченого, свідків. Таким чином зароджувалося правило покладення обов'язку доказування на обвинувача, визнане згодом найважливішим елементом презумпції невинуватості обвинуваченого [5, с. 20].

Наступним історичним етапом становлення людства стало формування феодального ладу. Для кримінального процесу того часу вирішальне значення у винесенні судового рішення мало зізнання обвинуваченого. У разі заперечення вини особа повинна була довести свою невинуватість шляхом надання доказів, через показання свідків чи шляхом поєдинку.

У XVIII ст. наукова та суспільна думка критично ставилася до тогочасного правосуддя. Прикладом цього є скасування катування як засобу доказування. У цей період кримінальне судочинство піддавалося широкому реформуванню. Зокрема, теорія презумпції невинуватості обвинуваченого з'явилася у 1764 р. в Італії як протест проти знущань та зловживань влади щодо обвинуваченого. Презумпція невинуватості як правова норма була закріплена у французькій Декларції прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р., а також у конституції Франції 1791 р. приблизно у цей період, а саме із 1791 р., із прийняттям перших поправок до Конституції США сучасного розвитку набула і свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї [6, с. 54]. Найпоспідовнішою серед буржуазних реформ 60–70-х років XIX ст. була судова реформа у Росії 1864 р. У кримінальний процес були введені демократичні засади: презумпція невинуватості, попереднє розслідування у кримінальних справах, гласність, усність, змагальність судочинства, гарантії права обвинуваченого на захист, участь у процесі адвоката, суд присяжних, всебічне об'єктивне дослідження й оцінка доказів за внутрішнім переконанням суддів, апеляційний і касаційний порядок оскарження вироків. Демократичні засади, закріплені

в Статуті кримінального судочинства 1864 р., були наслідком втілення досвіду зарубіжних країн з урахуванням місцевих традицій [7].

Після Другої світової війни низка цивілізованих держав світу, враховуючи жадливе свавільне порушення невід'ємних прав і свобод людини і громадянина фашизмом і комунізмом, прийшли до спільного переконання щодо необхідності піднесення таких прав до рівня міжнародно-правових принципів та напрацювання міжнародних і національних механізмів їх реалізації та забезпечення, у тому числі й засад презумпції невинуватості [8].

На міжнародному рівні презумпція невинуватості закріплена у Загальній декларації прав людини (1948 р.), Європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Американській конвенції про права людини (1969 р.), Африканській Хартії прав людини і народів (1981 р.).

У чинному законодавстві нашої держави презумпція невинуватості насамперед закріплена у Конституції України. Так, відповідно до ст. 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням [1].

Варто зазначити, що із прийняттям нового КПК України презумпція невинуватості отримала більш чітке закріплення у вітчизняному законодавстві. Відповідно до ст. 17 КПК України особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи. Поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою [9, с. 12].

Нормативне закріплення презумпції невинуватості – необхідна, проте недостатня умова її дотримання. Практика свідчить, що заходи, які вживаються у процесі виконання однієї з головних функцій сучасної держави – гарантування належного захисту громадян від злочинних посягань – демонструють намагання обійти, знівельювати, применшити презумпцію невинуватості задля «громадської безпеки», перевага якій надається над правами людини [10, с. 42].

У процесуальному значенні презумпцію невинуватості необхідно розглядати як вимогу, що визначає правове положення учасників кримінального провадження, насамперед підозрюваного, обвинуваченого, як основу їхніх процесуальних прав, гарантію всебічного, повного, неупередженого дослідження обставин кримінального провадження. Проте дія презумпції поширюється не лише на підозрюваного (обвинуваченого) і виправданого (засудженого), а й загалом на будь-яку особу у кримінальному судочинстві, щодо якої ведеться кримінальне переслідування. Вона діє протягом усього кримінального провадження незалежно від результату досудового розслідування, у тому числі на стадії досудового розслідування й усіх етапах судового розгляду. Для забезпечення її дії судді мають повноваження розглядати заяви про порушення з боку правоохоронних та інших владних органів, що також можуть подаватися на будь-якій стадії судового розгляду [11, с. 533–534].

Презумпцію невинуватості можна розглядати у вузькому та широкому значеннях або, іншими словами, на двох різних рівнях – у розгляді кримінального провадження в суді та у кримінальному процесі у більш загальному значенні [12, с. 98].

Вужча концепція охоплює відоме положення, відповідно до якого в обвинуваченні особи у вчиненні кримінального правопорушення тягар доведення вини несе сторона обвинувачення (прокурор) і доведення має бути поза розумним сумнівом. Примітно, що цей стандарт доведення нарешті отримав нормативне закріплення і у вітчизняному кримінально-процесуальному законодавстві (ч. 2 ст. 17 КПК України). Але сучасне європейське право з прав людини також підтримує ширший сенс презумпції невинуватості, а саме – що не лише поведження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, має відповідати поведженню з невинуватою особою (ч. 5 ст. 17 КПК України), а й досудове розслідування має проводитися, наскільки це можливо, немов обвинувачений є невинуватим. Таке широ-

ке значення презумпції діє як стримування щодо численних заходів, які можуть застосовуватися до підозрюваного в період досудового розгляду справи по суті [13, с. 77].

Презумпція невинуватості поряд з іншими правами є складником більш широкого права на справедливий судовий розгляд і разом із ним конкретизує загальний принцип справедливого судочинства. Вона пов'язана зі свободою від самовикриття та правом не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї, яка вимагає, щоб в основу вироку були покладені лише належні, допустимі та достовірні докази, і є фундаментом побудови кримінального процесу України [14, с. 48].

Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї (ст. 63 Конституції України, ст. 18 КПК України) визначається як урегульована та гарантована чинним законодавством України та міжнародними нормативно-правовими актами можливість кожного учасника кримінально-процесуальної діяльності вільно, самостійно вирішувати чи надавати інформацію щодо себе, близьких родичів та членів сім'ї особам та органам, уповноваженим на ведення кримінального провадження.

Право особи не свідчити проти себе, членів сім'ї та близьких родичів припускає не лише відмову від дачі показань, що мають інкримінуючий характер, а й поширюється на відомості про будь-які інші факти, що можуть прямо чи опосередковано бути використані проти інтересів зацікавлених осіб, а також містять право на відмову від надання прокурору, органам досудового розслідування, слідчому судді, суду інших доказів.

Особа вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено стороною обвинувачення, відтак свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї є складником презумпції (обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість) [15, с. 12].

Однак, як зауважив Ендрю Ашворд (Andrew Ashworth), щоб мовчання не вважалось доказом винуватості, у країнах загального права на початку судового провадження сторона захисту наводить підстави для виправдання, а далі на сторону обвинувачення покладається обов'язок довести їх хибність [16, с. 97].

Однак обвинувальний вирок не можна ухвалювати лише через мовчання обвинуваченого. Європейський суд із прав людини погодився, що суди можуть робити негативні для обвинуваченого висновки, якщо він не надає пояснень із приводу висунутих йому обвинувачень, однак лише за наявності серйозних доказів, що підтверджують обвинувачення [17, с. 253].

У своєму рішенні у справі «Яременко проти України» від 12 червня 2008 р. Європейський суд із прав людини зауважив, що наявність права особи на мовчання та права не свідчити проти себе є загальноновизнаним міжнародним стандартом – стрижневим для поняття справедливого судочинства [18, с. 386].

Вказані вище засади нерозривно пов'язані не лише між собою, але й із правом особи на захист її законних інтересів. Презумпція невинуватості є вказівною засадою забезпечення права на захист суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності. У доктрині кримінального процесу існує думка, що у правах підозрюваного, обвинуваченого, у тому числі й у праві відмовитися давати показання, полягає пряма дія презумпції невинуватості, адже вони не зобов'язані надавати відомості, у яких вказуються факти їх невинуватості.

Презумпція невинуватості має двояку природу, оскільки її існування зумовлює існування правила про тягар доказування, коли на обвинувача покладений обов'язок довести винуватість особи, яку він звинувачує у скоєнні кримінального правопорушення. Водночас обвинувачена особа не зобов'язана доводити свою невинуватість і тому може взагалі відмовитися надавати будь-які докази, користуючись свободою від самовикриття, що цілком відповідає положенню змісту презумпції невинуватості.

Відмова особи від участі у доказуванні, відповідати на запитання, давати показання із приводу підозри чи обвинувачення, давати пояснення чи показання, які можуть стати підставою для підозри чи обвинувачення у вчиненні її близькими родичами чи членами сім'ї кримінального правопорушення, не може тягти для підозрюваного, обвинуваченого негативних наслідків ні в частині визнання його вини, ні в частині визначення йому міри і виду покарання.

Отже, можна дійти висновку, що ненадання підозрюваним, обвинуваченим доказів своєї невинуватості як використання свободи від самовикриття не може розглядатися як доказ його винуватості, що є одним із положень, які визначають юридичний зміст засади презумпції невинуватості.

Висновок. Свобода особи від самовикриття, право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї, а також презумпція невинуватості служать одній меті – захисту прав та законних інтересів суб'єктів кримінального судочинства. Засада свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї надає можливість вибору найвигіднішого для особи варіанту поведінки. Засада презумпції невинуватості забезпечує можливість зробити цей вибір.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року – К.: Вікар, 1997. – 64 с.
2. Ляшенко Р.Д. Функціональне призначення презумпцій у праві/Р.Д. Ляшенко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Юридические науки». Том 22 (61). № 1. 2009 г. С. 316–322.
3. Нор В. Презумпція невинуватості як принцип кримінального судочинства та його інтерпретація Європейським судом з прав людини / В. Нор // Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». – 2011. – Вип. 53. – С. 389–401.
4. Лукашевич В.З. Гарантії прав обвиняемого в советском уголовном процессе (стадія предварительного расследования) /Лукашевич В.З. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1959. – 167 с.
5. Васильев Л.М. Презумпция невиновности обвиняемого в истории российского права / Васильев Л.М. – Волгоград, 2003. – 248 с.
6. Котуха О.С. Презумпція невинуватості – історико-правовий аспект /О.С. Котуха// Судова апеляція. – № 1(14), 2009. – С. 51–58.
7. Історія держави і права України: У 2 т. Т. 1 / Підручник. – У 2-х т. /За ред. В.Я. Тація, Д. Гончаренка. Том 2. – К., 2003. – 580 с.
8. Попелюшко В.О. Чому конституційну формулу презумпції невинуватості треба змінити / В.О. Попелюшко // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – № 1(5). – С.1–15.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. Станом на 1 кв. 2016 р.: (офіц. текст). – К. : Паливода А.В., 2016. – 372 с.
10. Фулей Т. Презумпція невинуватості: концептуальні підходи /Т. Фулей// Слово Національної школи суддів України. – 2012, № 1 (1). – С. 49–54.
11. Jayawickrama N. The Judicial Application of Human Rights Law: National, Regional and International Jurisprudence– Cambridge, New York, 2002. – 965 p.
12. Ashworth A. Four threats to the presumption of innocence //The International Journal of Evidence & Proof (2006) 10 E&P 241-279. – P. 241.
13. Schwikkard P.J., The Presumption of Innocence (Juta: Capetown, 1999) 75–80.
14. Коваль О.М. Деякі особливості взаємозв'язку принципу презумпції невинуватості та права особи на виправдання у кримінальному процесі / О.М. Коваль // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки. – 2014, Випуск 6-1. – С. 57–60.
15. Порівняльне судове право : підручник / М.М. Михеєнко, Р.В. Молдован, Л.К. Радзінівська. – К. : Либідь, 1993. – 328 с.
16. Ashworth A. The criminal process: A evaluative study / A. Ashworth. – 2nd edition. – UK : Oxford University Press, 1988. – 344 p.
17. Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) / под ред. Т.Г. Моршаковой. – М. : Мысль, 2012. – 584 с.
18. Вибрані рішення Європейського суду з прав людини щодо України : 2008 / Харківська правозахисна група. – Х. : Права людини, 2011. – С. 512.